

1000 YIL ÖNCESİ TÜRKÇESİNDE HUKUK TERİMLERİ
ve
DİVANÜ LÛGAT-İT-TÜRK

Prof. Yusuf Z. BİNATLI

I — GİRİŞ

Bu yazımızın sonuna, geçmiş bin yılın ötesine uzanan Orta Asya Türkçesinde kullanılan hukuk terimlerini eklemiş bulunuyoruz. Kuşkusuz bunlar eski Türk Hukukunun tüm terim ve sözcüklerini kapsamamaktadır. Dizin'i yalnızca «Divanü Lûgat-it-Türk» ün taranması sonucu meydana getirmiş bulunuyoruz. Bilindiği gibi Kâşgarlı Mahmut bu yapıtını İslâm kaynaklarının «Hakaniye» diye adlandırdıkları «Karahanlı Türkçesi» ile yazmıştır. Beşinci yüzyıl Türk zümre lehçeleri üzerinde yapılan bilimsel incelemelere göre de «Karahanlılar Devleti» halkının çoğunluğunu «Karluk Türkleri» oluşturmuştur (1).

Divanü Lûgat-it-Türk» de bulunan terimler ve sözcükler genellikle Karahanlılar devleti Türkçesine ait olmakla beraber yapıta yer yer onbirinci yüzyıl Türk dünyasının türlü boy ve kavimleriyle ile, onların dilleri üzerinde ve özellikle «Oğuzca» üzerinde geniş bilgi verilmektedir (2).

Bu incelemeyi yapmamızda götüğümüz amaç yalnızca eski Türk Hukukunun terim ve sözcüklerini saptamaya yönelik bulunmaktadır. Bu terim ve sözcükler dikkatle incelendiği takdirde eski Türk Hukukunun mükemmelliği de kanıtlanmış olacaktır.

---

(1) Köprülü M. Fuat, Türkiye Tarihi, İstanbul 1923, sh. 106

(2) Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Kâşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi, Türk Dili Der. sayı 253

Orta Asya dönemi Türk Hukukunun başlıca kaynakları şunlardır :

- 1 — Yenisey ve Orhan yazıtları,
- 2 — Uygurlardan kalma hukukî belgeler,
- 3 — Kutadgu Bilig,
- 4 — Divanü Lûgat-it-Türk,
- 5 — Oğuz menkibesi,
- 6 — Manas destanı,
- 7 — Eski Türk örf ve âdetleri,
  - a) Yakut örfleri,
  - b) Altay Türkleri örfleri,
  - c) Kırgız örfleri,
- 8 — Cengiz yasası.

Yukarıda saydığımız yerli kaynaklar içinde «Kutadgu-Bilig» özellikle Kamu Hukukuna ilişkin zengin örnekleri kapsamaktadır. Uygurlardan kalma yazma hukuki belgelerde ise özellikle aynî haklara, Aile hukukuna, Miras hukukuna, Borçlar ve Ticaret hukukuna ilişkin çok ilginç hükümlere rastlanmaktadır.

Biz yukarıda saydığımız kaynaklar içinde yalnızca Divanü Lûgat-it-Türk içinde yer alan hukukî terim ve sözcükleri belirtmekle yetineceğiz.

II — DIVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK

Divan, 1072 - 1074 tarihleri arasında yazılmıştır. Bu yapının yazılış nedeni, Türkçenin yabancılar ve özellikle araplar tarafından öğrenilmesini sağlama amacına dayanmaktadır. Bunun içindir ki arapça olarak kaleme alınmıştır. Divanü Lûgat-it-Türk'ün yazarı Kâşgarlı Mahmut yapının başında amacını şöylece belirtmektedir:

«Ben yüce Tanrının devlet güneşini Türklerin burçlarında parlattığını, feleklerin dairelerini onların ülkeleri üzerinde döndürmüş

olduğunu, onlara «Türk» adını verdiğini ve yeryüzünde onları ege-
men kıldığını ve çağının hükümdarı yaptığını, dünya uluslarının yö-
netim dizginlerini Türklerin eline verdiğini, onları herkese üstün
kıldığını gördüm. Tanrı, Türkleri «hak» ile güçlü kıldı. Onlarla bir-
likte çalışanları, onlardan yana olanları yüceltti. Bu kimseleri kö-
tülerin şerrinden güvenli kıldı. Bütün bu nedenlerden ötürü, derdi-
ni dinletebilmek ve Türklerin kalplerini kazanmak için onların dil-
leriyle konuşmaktan başka güzel bir yol yoktur.»

Kâşgarlı Mahmut Türk soyundan olmayanların türkçe öğren-
meleri gerektiğini Hz. Muhammed'in bir hadisine de dayandırmak-
tadır. Kâşgarlı Mahmut diyor ki :

«Ben Buharanın sözüne inanılır imamlarından birinden ve Ni-
şaburlu başka bir imamdan kesinlikle duydum; her ikisi de senet-
leriyle bildiriyorlardı ki Peygamberimiz Türklerden söz ederken
«Türk dilini öğreniniz; çünkü onların egemenlikleri uzun sürecektir»
buyurmuşlardır. Bu söz doğru ise savebî bu hadisi bana iletenler
üzerine olsun. Eğer bu sözün aslı yoksa, akıl da bu dili zaten öğren-
meyi emreder» (3).

Türk dilinin öğrenilmesi amacıyla yazılan Divanı Lûgat-it-Türk'
de 7500 kadar sözcük bulunmakla beraber dil kurulları, atasözleri,
şiiirler, coğrafya ve mitolojiye ilişkin açıklamalar da yer almaktadı-
r. Aslından çekilmiş tek nüshası Fatih «Ali Emiri Efendi» (Millet)
kütüphanesinde. Büyük bir cilt halinde bulunan bu yazma divan
aslen İranlı olan «Muhammed bin Ebi Bekr bini Ebülfeth'üs Savî
Sümmed-Dımışkı» tarafından Kâşgarlı Mahmud'un kendi eliyle yaz-
dığı aslı nüshadan 1 Ağustos 1266 yılında çekilmiştir.

Ali Emiri Efendi tarafından bulunan yazma divan kopyası
1914 - 1917 tarihleri arasında arapça olarak aynen basılmıştır. «Ki-
lisli Rifat» tarafından düzeltilerek basımından ötürü bu baskı «Ki-
lisli Rifat Bey nüshası» adı ile ün salmıştır. Divanü Lûgat-it-Türk'ü
dünyaya tanıtan bu baskıdır. Yapıt sonradan Türk Dil Kurumu ta-
rafından Besim Atalay'a Türkçeye tercüme ettirilmiştir. Besim
Atalay'ın çevirisi üç cilttir. Ayrıca 886 sahifelik bir dizin'i de yapılmıştır.

(3) Kitabu Divanü Lûgat-it-Türk, İstanbul Matbaai Amire 1333, sh. 2 - 3, Be-
sim Atalay, Divanü Lûgat-it-Türk çevirisi, sh. 1,4 ; 1939

Divanü Lûgat-it-Türk üzerinde bugüne dek ikiyüze yaklaşan inceleme yazısı yayımlanmıştır. Biz de hukukî yönden yaptığımız bu çalışma ile bir katkıda bulunabilmişsek kendimizi mutlu sayarız.

DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK'DEKİ HUKUKİ TERİM ve SÖZCÜKLER

— A —

Aba	:	Anne (Oğuz dili)
Aba	:	Baba (Tibet dili)
Abımak	:	Gizlemek, saklamak, örtmek
Açık	:	Büyük kardeş
Adaşlık	:	Güvenirlilik
Aduk	:	Kimliği belli olmayan kişi
Ağı	:	Değerli mal, servet, ipek kumaş
Ağıcı	:	Hazinedar, servet koruyucusu
Ağlık	:	Hazine, tüm mal varlığı, partimuan
Agu	:	Zehir
Aksım	:	Sarhoşluk sırasında kavga eden
Aksunğ	:	Sarhoş
Al	:	Hiyle
Alçak	:	Yumuşak huylu, uslu, törelere uyan kişi
Aldadı (Aldamak)	:	Aldatmak
Alıkmak	:	Yiyip bitirmek, batırmak, iflâs etmek
Alım	:	Alacak
Alımcı	:	Alacaklı
Alımsınmak	:	Bir şeyi satın alır gibi görünmek
Alış	:	Borçluyu borcu nedeni ile sorguya çekme

Alış - beriş	:	Bir Hakkı alma ve verme
Alışgan	:	Alış - veriş yapan kişi
Alışganlar	:	Alış - veriş yapanlar
Alsamak	:	Bir şeyi almak, istemek
Amaç	:	Amaç, hedef
Ana	:	Ana, anne
And	:	Ant, yemin
Andgarmak	:	Yemin ettrimek, ant içirmek
Andıklamak	:	Yemin etmek, ant içerek aklanmak
Angıtmak	:	Şaşırtmak, hiyleye maruz bırakmak
Apa	:	Anne (karluk Türkmencesi)
Arguç	:	Aldatıcı, hiylebaz
Arıg	:	Saf, temiz
Arışmak	:	Birbirini aldatmak
Arkuçı	:	Tellâl, iki kişi arasında aracılık yapan kişi
Arkiş	:	Mümessil, elçi
Arsıkmak	:	Aldanmak
Aruklamak	:	Dinlenmek
Artuk	:	Artık, fazla, geride kalan
Asığ	:	Kazanç, kâr, fayda
Asığlıg	:	Faydalı, kazançlı
Asınmak	:	Faydalanmak
At	:	Ad, isim
Ata	:	Baba, ata
Ataç - oğul	:	Babanın niteliklerine sahip olan oğul
Avıçka	:	Çok yaşlı kişi

Ay	:	Yılın on ikide biri, ay
Ayağ	:	Lakap, takma ad
Ayak	:	Şerefli ünvan
Ayamak	:	Ünvan tevcih etmek
Ayık	:	Vaat, söz verme
Azu	:	Seçimlik, iki şeyden birini dilemek

— B —

Baçığ	:	Bağıt, sözleşme
Baldır	:	Üvey
Baldır oğul	:	Üvey oğul
Baldır kız	:	Üvey kız
Baldız	:	Erkeğin eşinin küçük kız kardeşi
Bark	:	Ev, bina
Basut	:	Yardım
Basutçu	:	Yardımcı
Bay	:	Zengin, varlıklı kişi
Bayık	:	Doğru söz, gerçek
Bayrak	:	Bayrak
Bayumak	:	Malvarlığını çoğaltmak
Bayutmak	:	Zenginletmek
Beg	:	Bey, koca, evli erkek
Beglenmek	:	Kadın yönünden evlenmek, koca sahibi olmak
Bekleşmek	:	Andlaşma yapmak
Bekletmek	:	Hapsettirmek, bekletmek
Bıçığ	:	Sözleşme

Bilinçek	:	Başkasının elinde bulunan hırsızlık mal
Boş	:	Özgür, ergin, boşanmış
Boşanmak	:	Boşanmak, kadın boşamak
Budun	:	Ulus
Budun Başkanı	:	Ulusun başı, ulusun en büyüğü
Bulun	:	Tutsak
Buluş	:	Yapılan bir işten elde edilen kazanç, kâr
Buybamak	:	İhmal, savsaklık
Bütmek	:	Vâdenin sona ermesi, yok olmak, ikrar etmek
Bütrüşmek	:	Muhakeme olmak ve tanık getirmek
Bütürmek	:	Alacağı tanıklamak, ispat etmek

— C —

Çalığ	:	Kaybolan malı arama
Çam	:	Hukukî dava
Çanturmak	:	Caydırmak
Çertilmek	:	Gaiplik hali, ortadan yok olmak
Çığ	:	Bir çeşit uzunluk ölçüsü
Çıkan	:	Yeğen, kardeşin çocukları
Çıkış	:	Menfaat, çıkar
Çin	:	Gerçek, reel
Çuban	:	Köy muhtarının yamağı, çoban
Çür	:	Menfaat, çıkar
Çürlemek	:	Çıkar sağlamak
Çürlenmek	:	Faydalanmak

— D —

Dede : Baba (Oğuzca)

— E —

- El : İl, Vilâyet
- Elbaşı : Vali
Elçi, devlet, adamı, haberci
- Emikdeş : Süt kardeş
- Er : Er, erkek, adam
- Erk : Erk, kudret, kuvvet
- Erkliğ : Özgür, iktidar sahibi
- Erlenmek : Kızlar için evlenme
- Erdem : Ahlâklı olma durumu
- Esen : Sağlıklı olma, sağlam
- Esrük : Sarhoş
- Esürtmek : Sarhoş etmek, başkasına çok içki içirmek
- Eş : Eş, arkadaş
- Etiş - Bitig : Kanunen geçerli senet
- Et - Öz : Bir şeyin özü, kapsamı
- Ev : Ev
- Ev kızı : Aile kızı
- Evleşmek : Evini ortaya koyup kumar oynamak
- Evlenmek : Evlenmek, kendine ev edinmek

— İ —

İçi : Yaşça büyük erkek kardeş, Amca, Kocanın ağabeyi

İdi	: Yargılayan
İni	: Yaşca küçük kardeş, kocanın küçük erkek kardeşi
İrdelemek	: İrade beyanında bulunmak, istemek
İrteş	: Araştırma, iş nedeni ile doğan bahis
İş (iş)	: İş
İşenmek	: Güvenmek, inanmak
İşlemek	: İşlemek
İşlelmek	: İşlenmek
İşleşmek	: İş yapmakta yardım etmek

— K —

Kaçış	: Toplum arasında uyumsuzluk, döğüş
Kadaş	: Kardeş, hısım
Kadaşlık	: Kardeşlik, hısımlık
Kalın	: Evlenen erkeğin kız tarafına vermek zorunda olduğu mal
Kamdu	: Satış sözleşmesini saptayan belge
Karma	: Aşırma, çalma, gasbetme
Karmalamak	: Zorla bir şeyi almak, gaspetmek
Karındaş	: Kardeş
Karşut	: Karşıt, zıt
Kaytarmak	: Geri vermek, iade
Katun	: Kadın
Kazganmak	: Kazanmak
Kazganç	: Kazanç
Kazın	: Dünür, hısım

Kebit	:	Dükkan, mağaza
Kengeç	:	Danışma
Kengeçmek	:	Danışmak
Kerek	:	Gerek, gereksinme
Kızumak	:	Pahalılanmak, fiyatı yükselmek
Kirtu	:	Yemin, gerçeklik, doğruluk
Kişi	:	Kişi, adam
Konatmak	:	Bir yere bir insan topluluğunu yerleş-tirmek
Kor	:	Zarar, ziyan
Korlug	:	Zarar görmüş kişi
Korsuz	:	Zararsız
Kur	:	Bir devlet rütbesi
Kut	:	Siyasal egemenlik
Köni	:	Adil, doğru

— N —

Neng	:	Mal, şey, nesne
Nitik	:	Gereç, malzeme

— O —

Ogrı	:	Hırsız
Ogrılamak	:	Hırsızlık etmek
Oka	:	Kefillik, kefalet
Ordu	:	Devlet merkezi
Orun	:	Makam, yer, mevki

Orunç	:	Rüşvet
Oruncak	:	Emanet
Osug	:	Trampa, değiş tokuş

— Ö —

Öç (oçüt)	:	Öç, kin, intikam
Öd	:	Zaman, an
Ödrüş	:	İki ve daha fazla şey arasında seçim, muhayyerlik
Ege	:	Hakim, Bakan
Ögey	:	Üvey
Ögreyük	:	Adet, görenek
Ökünmek	:	Pişman olmak
Ökünc	:	Pişmanlık
Ölmak	:	Ölmek
Ölüğ	:	Ölü
Ölüt	:	Adam öldürme
Ölütçü	:	Adam öldüren, katil
Ötkü	:	Bedel, ivaz, karşılık
Ötük	:	Dilekçe
Ötünc	:	Ödünc

— S —

Sandırış	:	Kavga, saldırış
Satığ	:	Satış, ticaret
Satıgçı	:	Satıcı

Satışlık	:	Satılık
Satışlamak	:	Satışa çıkarmak
Satılmak	:	Satılmak
Satınmak	:	Satar görünmek
Satışmak	:	Karşılıklı alış - veriş etmek
Satışgan - Alışgan	:	Alım - satım işini meslek edinen, Tüccar
Satsamak	:	Satmak istemek
Satturmak	:	Sattırmak
Sayış	:	Ödenek
Sayışturmak	:	Kesişmek
Sep	:	Gelinin malı olan çeyiz
Sezik	:	Temyiz kudretine sahip olan
Sezikmek	:	Sezmek
Sınamak	:	Tecrübe ve muayene etmek
Sınatmak	:	Tecrübe ve muayene ettirmek
Singil	:	Küçük kız kardeş
Singüt	:	Bağışlanan şey
Söz	:	Söz

— T —

Tablag	:	Rıza, muvafakat, olurluluk
Tablamak	:	Kabul etmek
Talkamak	:	Zarar vermek
Talkığ	:	Savsama, ihmal
Talkıtmak	:	İşi şavaşlatmak, geciktirmek
Tamga	:	Mühür, damga
Tanmak	:	İnkâr etmek

Tanış	:	Birbirine karşı borçlarını inkâr etmek
Tanturmak	:	İnkâr ettirmek
Tanuk	:	Tanık, şahit
Tanukluk	:	Tanıklık, şahitlik
Tapı	:	Bir şeye razı olma
Tapuğ	:	Memuriyet, hizmet
Tapuğcu	:	Memur, hizmette bulunan
Taplamak	:	Kabul etmek, razı olmak
Tarığ	:	Tarım, tarla
Tarığcı	:	Tarımcı, çiftçi
Taşuğ	:	Taşınır mal, eşya
Tav	:	Tasarruf etmek, biriktirmek
Tavar	:	Mal, mülk, eşya
Tavarlığ	:	Mal sahibi
Tegir	:	Değer, kıymet
Tepleşmek (taplaşmak)	:	Uzlaşmak
Ter	:	Ücret, çalışan kişiye verilen para
Terçi	:	İşçi, ücretle çalışan kişi
Tev	:	Hiyle, aldatma
Tevlük	:	Hiyle yapan
Tevlünlenmek	:	Hiyleci olmak
Tıdık	:	Yasak
Tıdıklamak	:	Yasaklamak
Tıdıklı	:	Yasak olan şey
Tilek	:	Dilek, istek
Tilemsinmek	:	Bir şeyi ister gibi görünmek
Tiletmek	:	İstetmek, icaba davet

Tiriğ	:	Yaşayan, canlı
Togu	:	Örf ve adete dayanan hukuk
Tokımak	:	Bir kişiyi döğmek
Tokılmak	:	Döğülmek (kişi döğülmesi)
Tokıtmak	:	Döğdürmek
Tokuşmak	:	Vuruşmak, savaşmak
Tokuşgan	:	Kavgacı
Törkün	:	Aile, soy
Törü - Töre	:	Kanun, kural, hukukî düzen
Turbun	:	Varsayım, tahmin, kıyas
Turbunlamak	:	Varsaymak, tahmin etmek
Turbunlanmak	:	Bir şey hakkında arştırmalarda bulunmak
Tusu	:	Fayda, çıkar
Tutgun	:	Savaş tutsağı
Tutsu (tutruğ)	:	Vasiyet
Tutsuk	:	Tutuklanmak, yakalanmak
Tutug (tutu)	:	Vasiyetname
Tutuncu oğul	:	Evlâtlığa alınmış çocuk
Tüb	:	Temel, esas
Tüblemek	:	Bir şeyin esasını, nedenini aramak
Tüngür	:	Dünür, evlenmeden doğan hısımlık, sıhrî akrabalık

— U —

Uçuz	:	Ucuz, değersiz
Udukluk	:	Kişinin bir şeyde hataya düşmesi

Unamak	:	Kabul etmek
Unatmak	:	Kabul ettirmek
Urug	:	Soy, kuşak
Urunç	:	Rüşvet
Us	:	Akıl, sezgin olma kudreti
Uslamak	:	İyi kötüden ayırt etmek

— Ü —

Üleşmek	:	Paylaşmak, bölüşmek
Ületmek	:	Paylaştırmak, dağıtmak
Ülki	:	Söz verme, andlaşma, ülkü
Ülük (ülüş)	:	Pay, hisse
Üplemek	:	Yağma etmek
Üplemek	:	Yağma edilmek
Üplenmek	:	Yağmalanmak
Üpletmek	:	Yağma ettirmek
Ürkünç	:	Ürküntü
Üşkürmek	:	Kışkırtmak
Ütrük	:	Hiyle yapan
Üv	:	Ev
Üz	:	Sağır
Üz kişi	:	Sağır kişi

— Y —

Yal	:	Ücret
Yala	:	Kuşku, töhmet

Yanıg	:	Tehdit
Yanmak	:	Tehdit etmek
Yangluk	:	Sözde ve işte yanıldı, hata
Yanut	:	Bedel, ivaz
Yarağ	:	Olanak, fırsat
Yaraşmak	:	Uyuşmak, anlaşmak
Yargı	:	Yargı, hüküm verme, bir sorunu çözme
Yargucu	:	Yargıç, hakim
Yarış	:	Kişiler arasında bir malın yarı yarıya bölüştürülmesi
Yarmak (yartmak)	:	Para
Yarmaklanmak	:	Para sahibi olmak
Yarmakan	:	Armağan.
Yarşı	:	Ortaklaşa mülkiyet
Yas	:	Zarar, ziyan
Yas	:	Ölüm (uygurca)
Yat	:	Yabancı
Yatıkmak	:	Yabancılaşmak
Yavlak	:	Değersiz, kötü
Yenge	:	Büyük kardeşin karısı
Yer	:	Toprak, yeryüzü
Yerdeş	:	Hemşehri (oğuzca)
Yersinmek	:	Bir yeri yurt edinmek
Yezne	:	Büyük kız kardeşin kocası, enişte
Yitmek	:	Kaybolmak, gaiplik durumu
Yitik	:	Kaybolan şey
Yitiklemek	:	Kaybolan şeyi aramak

- Yolkuşmak : Birbirinden kazanç elde etmek
- Yolmak : Borcu ödeyerek rehinli malı almak
- Yubamak : Savsamak, ihmal, yüzüstü bırakmak
- Yubalmak : İhmal edilmek, savsatılmak
- Yubilamak : Hiyle yapmak, aldatmak (oğuşca ve kıp-
çakça)
- Yumuş : Görev, hizmet
- Yumuşçu : İşte kullanılan kişi, müstahdem
- Yurç : Karının küçük erkek kardeşi, küçük ka-
yın birader
- Yüklemek : Yük yüklemek